

Доц. д-р ИВАН ДЖАМБОВ

Доц. д-р Иван Джамбов е роден на 09.10.1948 г. в гр. Пловдив. Завършва Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ с дипломна работа на тема: „Средновековната битова керамика“. От 1975 г. е н.с. I ст. (гл. асистент) в Секция „Средновековна археология“ към Националния археологически институт с музей при БАН. През 1988 г. защитава дисертация за „доктор“ (тогава к.и.н.) на тема: „Средновековната крепост край Сопот“. През 1996 г. се хабилитира като доцент по археология в Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. Преподава по различно време като хоноруван доцент във Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“ („Средновековният замък в българските земи XII – XIV в.“); Висше училище по агробизнес и развитие на регионите, Пловдив („Културно-историческо наследство и развитие на туризма“); Академия „БГ“ – Кърджали („Културен туризъм“); филиалите на ПУ в Смолян и Кърджали.

Административни длъжности:

- ръководител на катедра „История и археология“ към Философско-историческия факултет на ПУ (1995 – 2015 г.);
- директор на Филиал „Любен Каравелов“ – Кърджали, ПУ (2012 – 2014 г.);
- зам.-декан на Философско-историческия факултет на ПУ (2004 – 2008 г.);
- директор на Археологически музей – гр. Хисар.

Членства в научни организации и сдружения:

- Research Board Of Advisors The American Biographical Institute;
- Съюз на учените в България.

Археологически проучвания:

Ръководи дългогодишни археологически проучвания на обекти във Велико Търново (на Царевец), край Сопот (на Аневско кале – Копсис и Хисарлъка), в Хисаря, в Източните Родопи – долината на р. Боровица, с. Искра, с. Новаково и с. Драгойново.

ЗА ОБРАБОТКАТА НА КОСТ В СТОЛИЧНИЯ И СЛЕДСТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ

(По материали от обект 23 на хълма Царевец)

Иван Джамбов

***Анотация:** В представената публикация се разглежда въпросът за занаятите в средновековната столица Търновград и по-специално обработката и производството на изделия от кост. Авторът изгражда своята теза на базата на откритата от него косторезна работилница на хълма Царевец от края на XIV в. и началото на XV в. Акцентът е поставен върху многобройните находки от археологическите разкопки, но също така и на интердисциплинарния подход в изясняването на спецификите на този занаят в средновековните градове. Предлага се прецизна остеологична характеристика на материала и анализ на специфичните работни операции – от неговото добиване (суровината) до крайния продукт и широкото му приложение.*

***Ключови думи:** Царевец, занаяти, косторез, епифизи.*

Темата за материалната култура на населението на средновековната столица Търновград не е излизала от вниманието ми повече от 40 години, въпреки окончателното напускане и приключване на теренните ми проучвания там през 1982 г. Поводът да се върна отново чрез настоящата публикация е открита от мен работилница (ателие) за изделия от кост по западния склон на хълма Царевец. В нея бяха намерени цели, обработени, полуобработени и отпадъчни продукти от кост, съхранили се до наши дни от последните десетилетия на XIV в. и началото на т.нар. „Османски период“ на хълма.

Задачата на археолога (тогава като ръководител на обект 23 – 1977 – 1982 г.) беше щателно да проуча останките от структурите от

различни исторически епохи, да ги документирам, интерпретирам и представя информацията в НИПК (сега Институт за недвижимо културно наследство) с оглед предстоящата цялостна консервация. Тя се извършваше по повод 800 г. от въстанието на Асеновци, възстановяването на Второто българско царство и обявяване на Търново за столица на средновековна България.

Трябва да се отбележи, че откриването на работилници за костени изделия през Средновековието не е често явление. Обикновено, когато това стане факт се смята, че те са „приоритет“ само на градовете. Следователно, тази тема има съществено значение за развитието на занаятите, а оттам и за цялостния облик на българския средновековен

град. Обработката на кост обаче не се изчерпва само с крайния продукт, който достига до потребителя и който е най-представителният, защото влиза в употреба в домакинствата. Важни от историческа и особено от технологична гледна точка са въпросите за суровината, начините на придобиване, видовете кости и от какви животински видове е добивана, инструментариумът на производителите и много други.

Находките от костени изделия от обект 23 и други проучвани от мен крепости, са частично отбелязани в някои мои публикации.¹ В тези изследвания основният акцент е заложен предимно върху общото градоустройство и многобройните находки, в това число и предимно готови костени изделия или заготовки за такива, без да е засяган въпросът за суровината, остеологичната характеристика, технологията и ред други проблеми, свързани с този специфичен материал, който не е само в професионалното направление на археолога. Именно интердисциплинарните изследвания са тези, които могат да обогатят, а в някои случаи и да прецизират направените изводи и заключения. Тук съм изключително благодарен и задължен за положените усилия

¹ Ив. Джамбов, Разкопки на Царевец: сектор XXIII терасата източно от малката порта, *Археологически открития и разкопки през 1979 г.* (= АОР), София 1980, 182 – 183; Ив. Джамбов, Разкопки на Царевец – сектор XXIII, *Археологически открития и разкопки през 1980 г.* (=АОР), (1981), 105 – 106; Ив. Джамбов, М. Станчева, Сградостроителство и занаяти в столичния и следстоличен Търновград. По материали на западния склон на хълма Царевец. Предварително съобщение, *Научни трудове на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“* (=НТр. ПУ), 1 (2006), 125 – 133; Ив. Джамбов, Сградостроителство и занаяти в столичния и следстоличен Търновград. По материали от западния склон на хълма Царевец. – В: *Приноси към християнско културно-историческо наследство*, II, Асеновград 2013, 71 – 154, където е представен подробен каталог на находките; Ив. Джамбов, *Средновековната крепост край Сопот*, Пловдив 1991, 102 – 104.

и творчески умения на колегата д-р Милена Станчева, която чрез своя опит в изследването на костта изготви и направи нейното описание и характеристика и за обект 23 от хълма Царевец. Нещо повече, двадесет години след приключване на разкопките, тя успя да привлече едно известно име в руската археология – Мария Павлова, която от своя страна беше направила безвъзмездно остеологична характеристика на находките от кост от обект 23, които бях предоставил на Милена Станчева във връзка с нейната дисертация. Използвам случая да кажа, че в писмо до мен д-р Станчева посочва, че се е съобразила с моите изводи и датировки на пластове, намиращи се в моята документация (архитектура и находки), паспортизирала ги е и данните от анализа и литературата по темата за костта са на мое разположение. Определено смятам, че поднасяйки тази информация, аз и посочените погоре колеги, ще допринесем за изясняването на редица въпроси от занаятчийското производство на костени изделия не само в средновековния Търнов, но и въобще относно технологията му в средновековните градове.

Като начало представям статистиката на материалите от обработена кост по години, както следва:

Проучвания 1979 – 1980 г. – общ брой на откритите материали от кост – 273 екземпляра (преобладават отпадни продукти от производството). С инвентарни номера – 84 броя.

Проучвания 1982 г. – материалите от обработена кост са открити заедно на 19.04.1982 г. в кв. LXXXIII и заведени под общ инвентарен номер (пол. инв. №750).

Изключителен интерес представлява остеологичната характеристика, изготвена от Мария Павлова – археозоолог. Преобладаващата част (около 90%) от откритите цели и фрагментирани кости, принадлежат на говедо. Доминират онези, които са от костите на крайниците (от подкитката и подпетието)

– общият им брой е 123 екземпляра. Преобладават епифизите от метатарзус (задни крайници) – около 80. От тях около 35 епифизи са принадлежали на този край на костта, който е бил по-близо до трупа, т.е. в началото на крайника (proximalis), а останалите са от поотдалечения от трупа край (distalis). Другите скелетни материали със следи от обработка представляват различни по големина части от диафизи на метатарзуси. Срещат се и кости от предния крайник, а именно от подкитката на говедо – ossa metacarpia, от които 3 не носят следи от обработка, т.е. те са част от предварително набавената суровинна база. От обекта произхожда само един фрагмент, който със сигурност може да се свърже със скелета на рамото – част от humerus. Ограничен е и броят на откритите при разкопките кости от подрамото. Фрагментите от лъчева кост (radius) на крава са общо 14, като при 2 от тях няма следи от обработка. Открити са също така и известен брой кости от скелета на подбедрото. Фрагментите от голям пищял на крава са 9 екземпляра.

Според Милена Станчева костите от подкитката и подпетието са избягвани за консумация, тъй като по тях няма много месо – съдържат предимно жили. Тази особеност предопределя цялостното им запазване, за разлика от костите на трупа, които са трошени и сечени – за порции и заради костния мозък. Поради тези фактори, както и поради голямата дебелина на плътното костно вещество (компакта), метаподиите са предпочитана суровина в обработката на кост от Античността до Късното средновековие. Иначе казано, суровините постъпват като резултат от консумацията на животните.

Сред открития при археологическите проучвания остеологичен материал със следи от обработка, най-голямо е количеството на епифизите. Общият им брой надхвърля 100 екземпляра като повечето са открити в кв. LXXIII. Произхождат, както от средновеков-

ния пласт на обекта, така и от османския. Въз основа на технологичните способности, които са приложени, епифизите могат да се обособят на две основни групи. Към първата се отнасят онези находки, при които единствените следи от обработка са свързани с две операции – напречни срезове с трион и счупване (Обр. 1, 2). Във втората група се включват сегментите от епифизи (половинки и четвъртинки), при които посочените операции са били предшествани от надлъжно счепване на костта.

Общият брой на епифизите от първата група е 74 екземпляра. Отстраняването на епифизите най-често е ставало чрез последователни срещуположни срезове от двете къси страни, като след достигане до медуларния канал е следвало счупване. При другата част от екземплярите от този тип изрязването е ставало чрез едностранни, дълбоки срезове през компактата, като след достигането на гъбестото вещество е ставало счупването. Разновидност на тази техника представят епифизите с Пол. инв. №430, 440 и др., при които срезът с трион е реализиран от едната къса страна към другата, но прерязва цялата кост (при епифизите от този тип счупването е с ширина не по-голяма от 1 – 2 мм).

Отстраняването на епифизите не винаги е ставало по предварително обозначената линия – при редица екземпляри личи леглото от триенето на триона при навлизането в компактата, без счупването да минава по него. Понякога мястото на първоначално планирания срез с трион е било изместено с 20 – 30 мм.

При екземплярите от втората група (общият им брой от обекта е 35), които представляват половинки и четвъртинки от епифизи, са налице следи от надлъжно счепване (т.е. преди да се пристъпи към отстраняване на епифизите костите са били надлъжно счепени). По всяка вероятност такава операция трябва да се свърже с вида на необходимата заготовка. Явно в случая става въпрос за оформяне на плоски плочки от диафизата.

След надлъжно сцепване на цялата кост се преминавало към отстраняване на негодните за обработка епифизи по познатите от находките в първа група способи – чрез срезове с трион.

Интересна особеност при осъществяването на тези срезове е посоката на изпълнение при някои находки – от медуларния канал към компактата. Показателни в това отношение са екземплярите, при които на мястото, в което се е завършвал срез с трион, е следвало счупване; останал е малък фрагмент от компактата с дебелина 1 – 2 мм и дължина до 3 – 4 мм. За посоката на среза (от спонгиозата към компактата) свидетелстват и следите от начално разрязване с трион, които отстоят на няколко милиметра от мястото, в което е станало крайното счупване (пол. инв. №492).

Съществуват и сегменти от епифизи, срязани с трион от компактата към гъбестото вещество (пол. инв. №573). Само при две епифизи са съхранени данните за един друг вид производствена операция – обелване на повърхността на компактата при успоредни ивици с ширина около 6 – 8 мм.

Част от разгледаните епифизи и сегменти от тях включват значителна част от диафизите (пол. инв. №101, 492, 567, 573) като общата им дължина надхвърля 130 мм.

Всички екземпляри, които бяха разгледани дотук, са отпадни продукти. За това свидетелства преди всичко тяхната структура – добре е известно, че епифизите на животинските кости се характеризират с по-голяма концентрация на гъбесто вещество, което е непригодно за обработка, поради крехкостта си. А при диафизите – компактата е с по-голяма дебелина и площ, като единствен недостатък се явява медуларния канал. При оформянето на заготовките обаче, той умело е бил избягван.

Голяма част от костените материали, открити при археологическото проучване на обект 23 на хълма Царевец, представляват

фрагменти от диафизи с различна форма и големина (Обр. 3). Едва 3 екземпляра представляват цялостно запазени диафизи, със следи от напречно срязване с трион в двата края. При някои след срещуположни срезове с трион е достигнат медуларния канал и е последвало счупване, а при други оформянето на заготовката е станало чрез едностранен цялостен срез със същия инструмент. Ограничено е и количеството на надлъжно счепените $\frac{1}{2}$ части от диафизи, при които отделянето на епифизите е реализирано чрез напречни срезове с трион (пол. инв. №490).

Значителен брой находки (около 50) представляват сегменти от диафизи. При част от тях се наблюдават следи от надлъжно счепване и напречен срез с трион и при тях, подобно на разгледаните вече сегменти от епифизи, са налице срезове с трион с посока от компактата към медуларния канал.

При сравнително малък брой фрагменти от диафизи са налице следи от напречен разрез, който не е бил осъществен с трион. При тях се наблюдава косо изсичане, като след достигане до гъбестото вещество е последвало счупване (пол. инв. №306 и др.). Вероятно приложеният тук инструмент е длето.

Наред с надлъжните и напречни срезове и изсичания са налице и следи от друга производствена операция – обелване на повърхността на компактата на ивици. Около 30 фрагмента от диафизи носят следи от подобен метод на работа. Налице са както значителни по размери – с дължина около 130 мм, грубо оформени фрагменти с частично обелена кора (пол. инв. №244), така и по-малки сегменти – дълг и до 40 мм, с напълно оформена на ивици повърхност (пол. инв. №164). И при тях са налице срезове с трион от спонгиозата към компактата.

Сред обработените части от диафизи от обекта най-голямо внимание заслужават 23 броя (Обр. 4, 5), които предоставят информация за вида на произвежданите тук изде-

лия. Всички те са леви (10 броя) или десни (5 броя) обложки към съставни дръжки на ножове. По цялостно запазените може да се допусне, че изработваните дръжки са били с размери между 80 и 100 мм. Точните размери са от 78 до 126 мм, но не бива да се забравя, че те са бракувани, т.е. след крайното оформяне чирените са били скъсявани. Обложките се характеризират с издължена правоъгълна форма, като в края на дръжката е имало триъгълно издаване.

Запазените екземпляри носят информация за последователността на производствените операции (Обр. 62). При три екземпляра се наблюдава оформяне на желаната форма чрез срезове с трион (пол. инв. №379, 564, 691). При пол. инв. №379 ясно личи, че изрязването на тилната част на обложката е довело до счупване, а оттам – до бракуване на заготовката. Друг етап в обработката илюстрират находките, при които частично е обелена повърхността на компактата (Обр. 4₁, 5). Явно осъществяването на тази производствена операция не е било лека задача, тъй като именно дълбокото отнемане на повърхността и последвалото достигане до гъбестото вещество е станало причина за бракуването на обложките. За екземпляра с пол. инв. №609 също е логично да се допусне, че е отпаден продукт, тъй като при оформянето на заготовката е станало голямо счупване, деформация, която я прави неизползваема. Само при три находки е налице цялостно обелване на компактата (пол. инв. №570, 575, и 627), като за първата със сигурност може да се допусне, че е брак – в този край на дръжката, които е бил към острието на ножа личи голямо счупване, вероятно резултат от неумело обелване.

Така оформените обложки за съставни дръжки на ножове с обелена на ивици кора са били готови за следващата производствена операция – пробиване на отворите за нитовете, чрез които е ставало захващането на костената част от дръжката към металната. Според етнографски данни пробиването на

желязната и костените части от дръжката става едновременно (Обр. 62). Две находки илюстрират рисковете, които е криел този етап от производствения процес (пол. инв. №2 и пол. инв. №580). И при двете обложки е запазен по един цялостно пробит отвор и по един частично реализиран (Обр. 4₅). Именно пробиването на вторите е предизвикало напречно счупване на обложките.

За съжаление нито една цялостно запазена обложка от този тип не се е запазила. Ако се доверим на етнографски паралели при изработката на костени обложки към дръжки за ножове, трябва да допуснем, че след това грубо обелване на кората на ивици и пробиването на отворите за нитовете, заготовките са били монтирани към металната част от дръжката и на мястото са били дооформяни и изглаждани с пила (Обр. 62).

Подобен тип обложки към съставни ръкохватки на ножове имат сигурно датирани паралели и от XIV, и от XV в. на територията на Румъния, като през следващите столетия стават особено популярни.² Напълно аналогична непубликувана обложка е открита в средновековния пласт на обект 24 на същия хълм. Що се отнася до датировката на чирените (заготовки и брак) от обект 23, то 9 от тях (Обр. 63) са открити в среда от XIII – XIV в. (кв. LXXIII₁₉), а за около 12 изрично се отбелязва, че са от османския пласт (кв. LXXXIV₁ и LXXXIII₄).

Данните от разгледаните тук фрагменти от началните етапи на производството, преди всичко отпадни продукти, добре кореспондират с откритата от същия обект част от костена обложка към дръжка за нож. Тя също е отпаден продукт, но не поради грешка при изработката, а в резултат на счупване след дългогодишна употреба. Обратната ѝ страна

² Й. ВАЛЕРИЕВ, *Средновековната крепост Енисала, Северна Добруджа* (Магистърски курсов проект) 2017, 1 – 20; S. IOSINESCU, R. IOSIPESCU, Contribuții arheologice și istorice la Proiectul de restaurare, *Revista Monumentelor Istorice*, 1 – 2, (2009), 110 – 115. (Цит. по Й. Валериев).

е покрита с петна, причинени от корозирало желязо, т.е. от металната част на дръжката. Следи от инструменти по лицевата страна почти не се забелязват, тъй като продължителната употреба е довела до полиране на повърхността.

От археологическите проучвания на обекта произхождат само още три завършени предмета. Единият представлява дръжка към железен инструмент, от който се е съхранил само корозирал фрагмент (пол. инв. №630). Самата ръкохватка е с дължина 133 мм, изработена е от еленов рог, като единствената следа от обработка е единичния срез с трион. Железният инструмент е бил забит в рога чрез шип. Дръжката има сигурна среда на откриване – средновековна сграда (XIII – XIV в.).

Друг завършен екземпляр от обекта е струговано копче с диаметър 19 мм, при максимална височина в центъра 6 мм. Заготовката за копчето е получена при надлъжно изрязване от диафиза на тръбеста кост (пол. инв. №607). Отворът в центъра е изпълнен със свредел и с диаметър 4 мм. Находката може да се свърже със средновековния пласт на обекта – подобни предмети са разпространени между X – XIV в. и според наложеното в българската специализирана литература мнение са прешлени за вретено.

Другата находка е кръгла, с диаметър 34 мм. Изработена е на струг. Външната ѝ повърхност е гладка, а във вътрешната има следи от 7 отвора, просвредлени с различни диаметри и близки дълбочини (пол. инв. №277). Тя е частично запазена. По всяка вероятност, принадлежи на османския период, за което свидетелства употребата на свредел, пробиващ отвори с цилиндрична форма и дълбок център.

Информацията относно работните помещения е следната:

Османски пласт:

Материалите от обработена кост от османския пласт се откриха предимно в северните части на кв. LXXXIII и кв. LXXXIV. От-

критите в кв. LXXXIV₁ находки – общо 21 на брой, са свързани с наличието на работилница (полеви инвентарен дневник – 18 септември 1979 г.) (Обр. 6₁). Подобна хипотеза е обоснована, тъй като в квадрата се наблюдава концентрация на материали от обработена кост от османския пласт, илюстриращи различни етапи в производството на чирени за дръжки на ножове – находките с пол. инв. №379, 490, 593, 608, 609, 997 са еднотипни недовършени или бракувани обложки, а тези с пол. инв. №489, 492, 579 са отпадни продукти. През следващата година също се откриваха материали от обработена кост в османския пласт, което е отразено и в отчета на археологическите проучвания, където се отбелязва наличието на значително количество полуобработен и обработен костен материал.

Средновековен пласт:

При проучванията през 1979 – 1980 г. най-голямо количество на материалите от обработена кост бе установено за кв. LXXXIII₁₉ – повече от 80 броя. Почти всички са еднотипни отпадни продукти (еписфиза от костите на подкитката и подпетието на говедо). Значителна част от тях произхождат от “средновековния пласт, под калдъръма“. Към средновековния пласт се отнасят и единични екземпляри от южната половина на обекта – кв. LXXXIII₅ и LXXXIV₅.

През април 1982 г., поради консервационните дейности на НИПК, разкопките в този квадрат (кв. LXXXIII₁₉) бяха продължени под ръководството на автора. Откриха се останки от двете стени на средновековна сграда. Намериха се керамика, монети, 9 костени предмета, железен нож, стъклен фрагмент, бронзова катарам и гвоздеи. Откритите костени материали са заготовки за съставни дръжки на ножове – лицевата им страна е обелена на ивици, а обратната е равно срязана. Намереният в сградата железен нож, върху чиято дръжка не са пробити отвори за нитове (пол. инв. №751), е за същия тип ръкох-

ватки. Откритите костени материали, както и намерените тук екземпляри от предишните археологически сезони са още едно потвърждение за съществуването на това място работилница за обработка на кост (Обр. 61).

Проучената сграда се датира в XIII – XIV в. Нивото на сградата съвпада с това на другите средновековни сгради; открита е средновековна керамика, като преобладава кухненската. Намерена е монета на Андроник II и Андроник III, отсечена между 1320 – 1325 г.³ Горната граница на функциониране се свързва с ремонтни дейности от края на XIV в., когато се прави калдъръм (и стълбище), който „запечатва“ сградата. Отбелязаните ремонтни дейности имат отношение към т.нар. „сграда с нишите“ от южната част на обекта, в чието изграждане има два строителни периода – от XIV и от XV в. Установено е, че проучената през 1982 г. сграда е по-ранна от втория строителен период на „сградата с нишите“.

Обобщение и изводи:

При изследване на особеностите в производството на костени предмети в българските земи през XI – XIV в., важен източник са завършените изделия. Най-многобройните вещи, откривани при археологическите проучвания, са ръкохватките за ножове. Те съставляват около 20% от готовата продукция. Със същото производство могат да се свържат и част от регистрираните производствени съоръжения и помещения. За упражняването на занаята, наред с археологическите материали, свидетелстват и някои основни ножарски наименования, срещани в старобългарския език: нож, ножица, ножница, дръжка, чирен.⁴

³ Ив. Джамбов, Сградостроителство и занаяти. Търновград, 114; В. Долмова-Лукановска, За някои особености в развитието на занаятчийството и металургията в България през XIII – XIV в., *Известия на Исторически музей в Кюстендил* (=ИИМК), 2007, 57 – 63. Благодаря на проф. д-р К. Дочев за определянето на монетите от обект 23.

⁴ В. Ковачева-Костадинова, *Занаятите в югозападните български земи през XV – XIX в.*, 1991, 279, При-

За XI – XIV в., свидетелства за специализация в производството на костени и рогови ръкохватки към ножове предоставят резултатите от проучванията в крепостта Диногения (XI в.) – в яма към жилище 127 са открити следи (стотици отрязъци от кост и еленов рог) от производството на едносъставни и съставни дръжки на ножове. Според проучвателите, изработваните тук ръкохватки са предоставяни от ковача, който ги е монтирал върху ножовете в своята работилница.⁵ В ковачницата, наред с разнообразната готова продукция, са открити и няколко костени дръжки.⁶

Различна последователност на производствения процес илюстрират материали от Болгар (края на XIII в.), където е засвидетелствана тясната специализация в производството на ножове, свързани с животински кости и медни детайли към чирените на ножове – готови, полуфабрикати и брак, както и железни ножове с поставени костени и медни детайли. Подобни находки са открити и в съседния обект на Царевец.⁷ В самото жилище са намерени железни предмети, между които и ножове, и шлага. Предполага се, че от ковача ножовете отивали за окончателна обработка при костореза, който изготвял костените ръкохватки, муфите за ножове и обложките от листов мед към тях, т.е. с производството на ножове цялостно се е занимавал един майстор.

За подобен характер на производството, като че ли подсказват и резултатите от проучването на обект 12-С на хълма Царевец във В. Търново. От описанието на работилницата

нос в историческата етнография и терминология на общобългарската занаятчийска традиция (дисертация).

⁵ Й. Валериев, Средновековната крепост Енисала.

⁶ Й. Валериев, Средновековната крепост Енисала; Б. Д. Борисов, Полски градец, *Археологически проучвания* (=АП), 1, 2013, 461, обр.226 и пос. там лит., където виждаме подобен фрагмент от костни дръжки.

⁷ Т. Овчаров, Архитектура и находки от XV – XIX в. до малката порта на Царевец. – В: *Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове*, Велико Търново 2003, 299 – 306.

е видно, че материалите, свързани с обработката на кост, се откриват не във вътрешността на сградата, а пред южното лице на западния ѝ зид, т.е. най-вероятно тази дейност е практикувана под навес.⁸ В съседство от юг е разположена друга сграда, в която са намерени огнище и повече от 20 различни по големина и форма железни ножа.⁹ Близостта между откритата суровина и работилницата за ножове (XIV в.) би могла да се отдаде на едно и също производство – част от тях са съгъваеми ножчета, две костени ръкохватки, които произхождат от същия обект.

Подобна възможност подсказват и данните от по-късно време. През XV – XIX в. с цялостното производство на ножове се занимава един и същ майстор – ножар, чието наименование отразява многостранната по вид и предназначение готова стока на ковачите.¹⁰ Според сведения от българската етнография сечивата на ножарите не се отличават от тия на ковачите – железари, освен някои допълнителни инструменти, необходими за обработката на дърво, кост и рог, използвани при ръкохватките.¹¹ Нещо повече – ножарите имат отделно помещение в работилниците, в което се осъществява изработката на дръжките.¹²

Убедителни аргументи за специализация в производството на ножове, предоставят резултатите от проучването на обект 23 на хълма Царевец във В. Търново. Около 10% от откритите екземпляри илюстрират вида

⁸ А. ПИСАРЕВ, Археологически проучвания на обект 12-С на хълма Царевец във В. Търново, Известия на исторически музей Велико-Търново (=ИИМВТ), 7, 1992, 159 – 169.

⁹ А. ПИСАРЕВ, Археологически проучвания на обект 12-С, 165 – 166.

¹⁰ В. КОВАЧЕВА-КОСТАДИНОВА, Занаятите в югозападните български земи, 201.

¹¹ А. ПРИМОВСКИ, С. БЛАГОЕВА, Очерк традиционной народной культуры, 1983, 105.

¹² А. ПРИМОВСКИ, С. БЛАГОЕВА, Очерк традиционной народной культуры, 105.

на произвежданите през XIII – XIV и XV – XVIII в. предмети – леви и десни чирени към дръжките на ножове, а останалите са различни по вид заготовки, брак и отпадни продукти. В работилницата от XIII – XIV в., на място са открити недовършени костени обложки и един железен нож, чиято дръжка съответства по форма и големина на изработваните от кост (Обр. 6з), а в средновековния пласт от същия квадрат са намерени многобройни фрагменти от епифизи – отпадни продукти (Обр. 1, 2). От значение в случая е обстоятелството, че по металната дръжка не са пробити отвори за нитове, т.е. пробиването на костените чирени и железната дръжка е осъществявано едновременно, от един и същ майстор. Вероятно от ковача готовите железни заготовки са преминавали при ножаря. Същевременно броят на завършените костени изделия от обекта е много ограничен – едва четири, т.е. не съществуват данни, които да показват, че са изработвани и друг вид изделия, различен от чирените за дръжки на ножове.

Явно практиките, свързани с изработката на ножове са имали съществен дял в занаятчийските производства през разглеждания период.

Подобен извод се подкрепя и при прегледа на статистиката от проучванията, както в неукрепените селища, така и в градовете, където тези изделия са сред най-многобройните: в Дядово (XI – XII в.)¹³ са открити 130 ножа; в средновековното селище над Севтополис (XI – XIV в.) – 108;¹⁴ в Шуменската крепост (XII – XIV в.) – 919;¹⁵ в двореца във В. Търново (XII – XIV в.) – 98;¹⁶ в Червен (XII

¹³ В. BORISOV, *Medieval Settlement and Necropolis / 11th – 12th Century*, Tokyo 1989, 101.

¹⁴ И. ЧАНГОВА, *Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI – XIV*, София 1972, 84.

¹⁵ В. АНТОНОВА, *Шумен и Шуменската крепост*, Шумен 1995, 103.

¹⁶ Я. НИКОЛОВА, Н. АНГЕЛОВ, С. ГЕОРГИЕВА, *Царевград Търнов*, I, Велико Търново 1974, 216.

– XIV в.) – 120;¹⁷ в Аневското кале – над 35 костени дръжки и апликации¹⁸ и т.н. Същевременно в много обекти количеството на ръкохватките доминира в сравнение с другите видове изделия от кост. За популярността на ножарството допринася и изключително широкото приложение на произведенията му в бита, домакинството, стопанската дейност и занаятите.¹⁹

Изследванията за XV – XIX в. показват, че „българската занаятчийска практика се отличава със семейственост, т.е. с пряка родствена приемственост на знания“.²⁰ Уменията се предават главно по линия на пряка роднинска връзка – от баща на син, на внук, на зет. Вероятно в светлината на цитираната традиция трябва да се разгледа и упражняването на едно и също производство в рамките на обект 23 на Царевец. За XIII – XIV век в сграда от северната част на обекта е регистрирано изработването на съставни обложки към дръжките на ножове. В края на XIV в. производствените дейности на това място са преустановени – разрушените зидове на работилницата са запечатани от плочник.

Откриването на голямо количество еднотипни недовършени и бракувани изделия в пласта от турския период показва, че майсторът не е прекратил практиката си, а само е изместил работилницата си в нова сграда, разположена югоизточно от първата. Характерът на използваната суровина (предимно метатарзални кости от говедо), начинът на обработка и най-вече еднотипността при бракуваните, отпадните и незавършените изделия, недвусмислено свидетелства за тясна професионална специализация. Макар и спе-

цифична производствена дейност, обработката на кост се оказва традиционна за епохата на Второто българско царство (и след това) и е приемник в характеристиката на занаятите в столичния и следстоличния Търнов.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

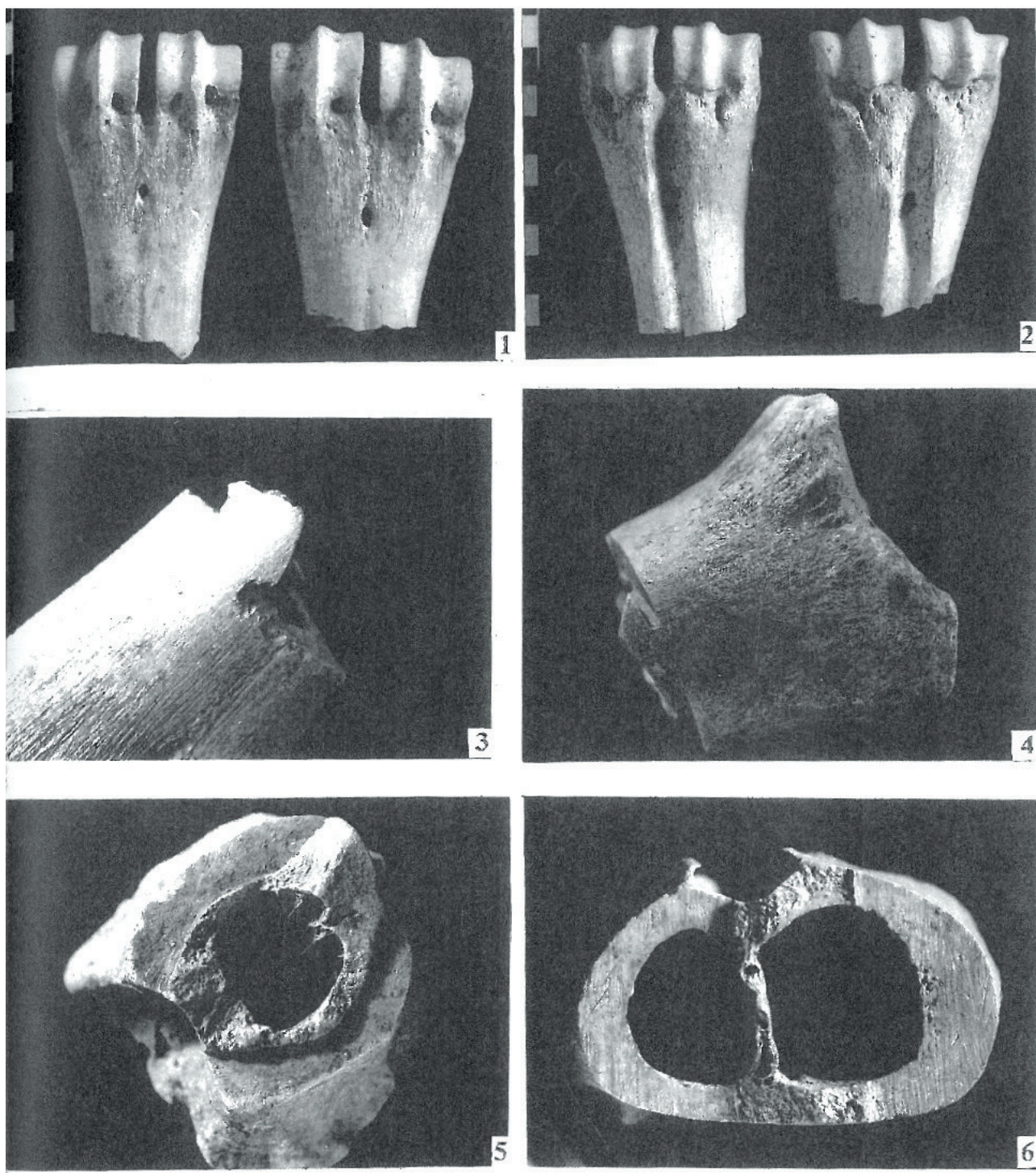
- АОР – Археологически открития и разкопки
АП – Археологически проучвания
ИИМВТ – Известия на Исторически музей – Велико Търново
ИИМК – Известия на Исторически музей – Кюстендил
НТр. ПУ – Научни трудове на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

¹⁷ В. НЕШЕВА, В. ДИМОВА и др., Средновековният Червен, I, София 1985, 166.

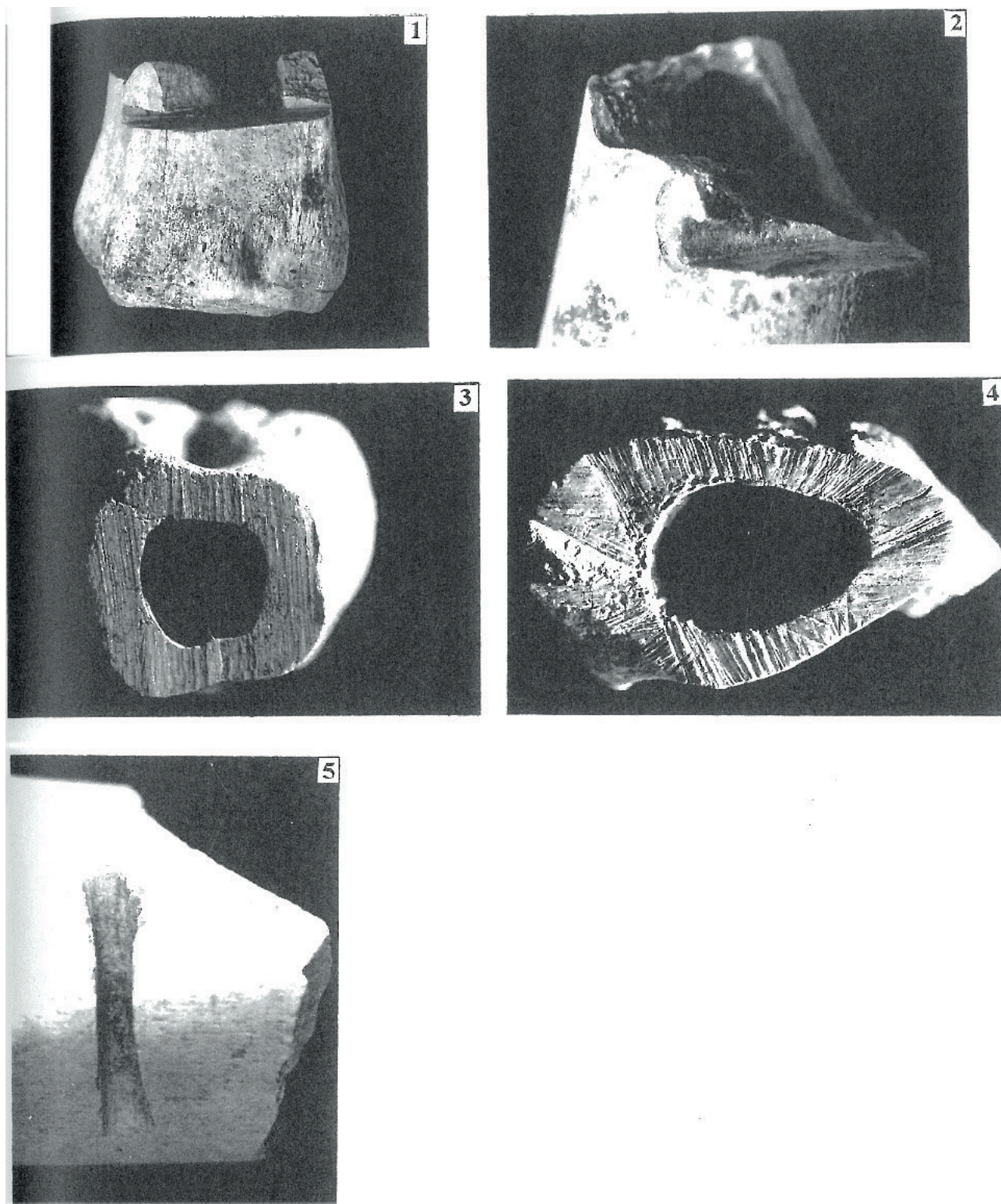
¹⁸ Ив. ДЖАМБОВ, *Средновековната крепост край Сопот*, 100 – 103.

¹⁹ В. АНТОНОВА, *Шумен и Шуменската крепост*, 103.

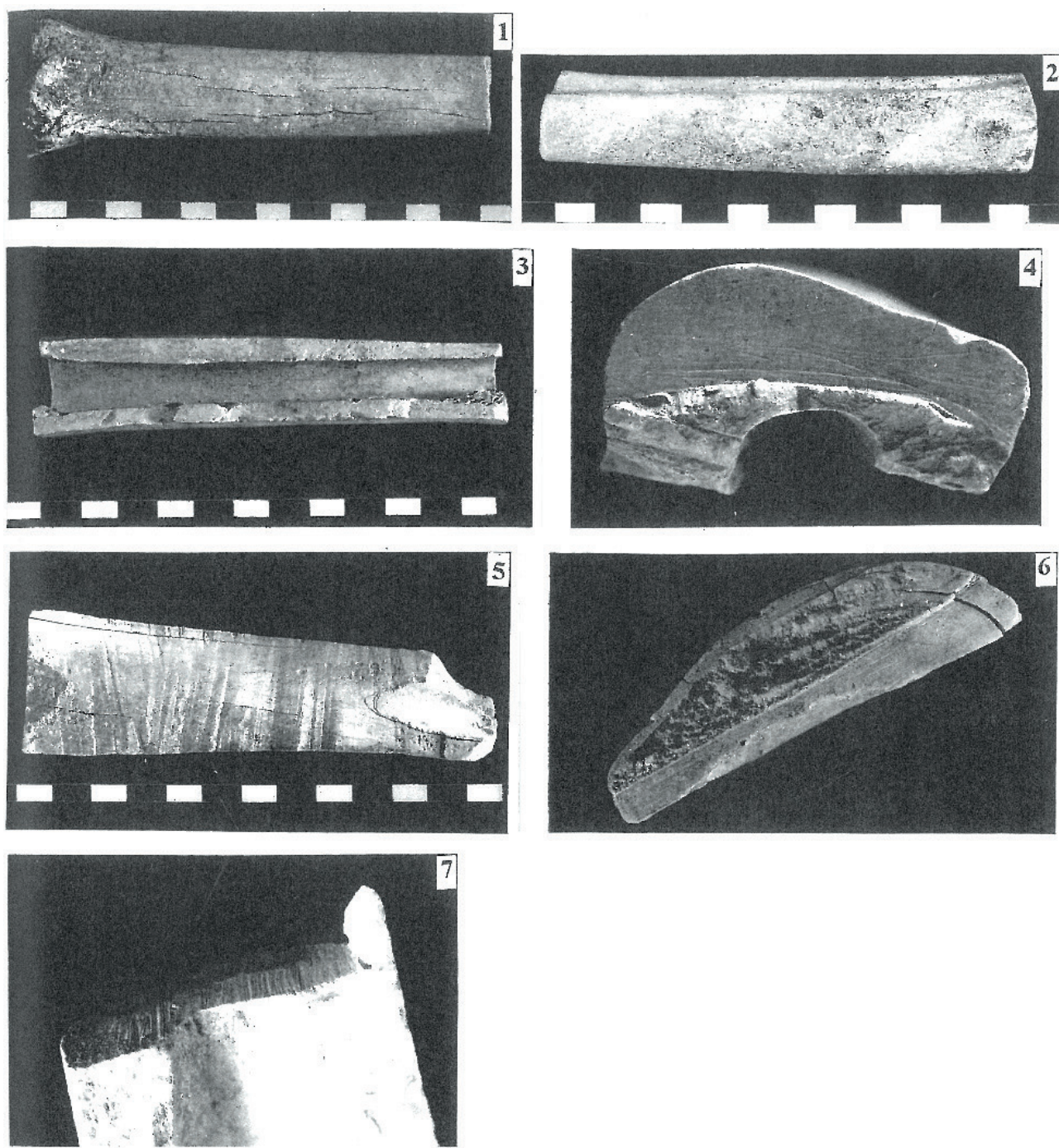
²⁰ В. КОВАЧЕВА-КОСТАДИНОВА, *Занаятите в югозападните български земи*, 259 – 260.

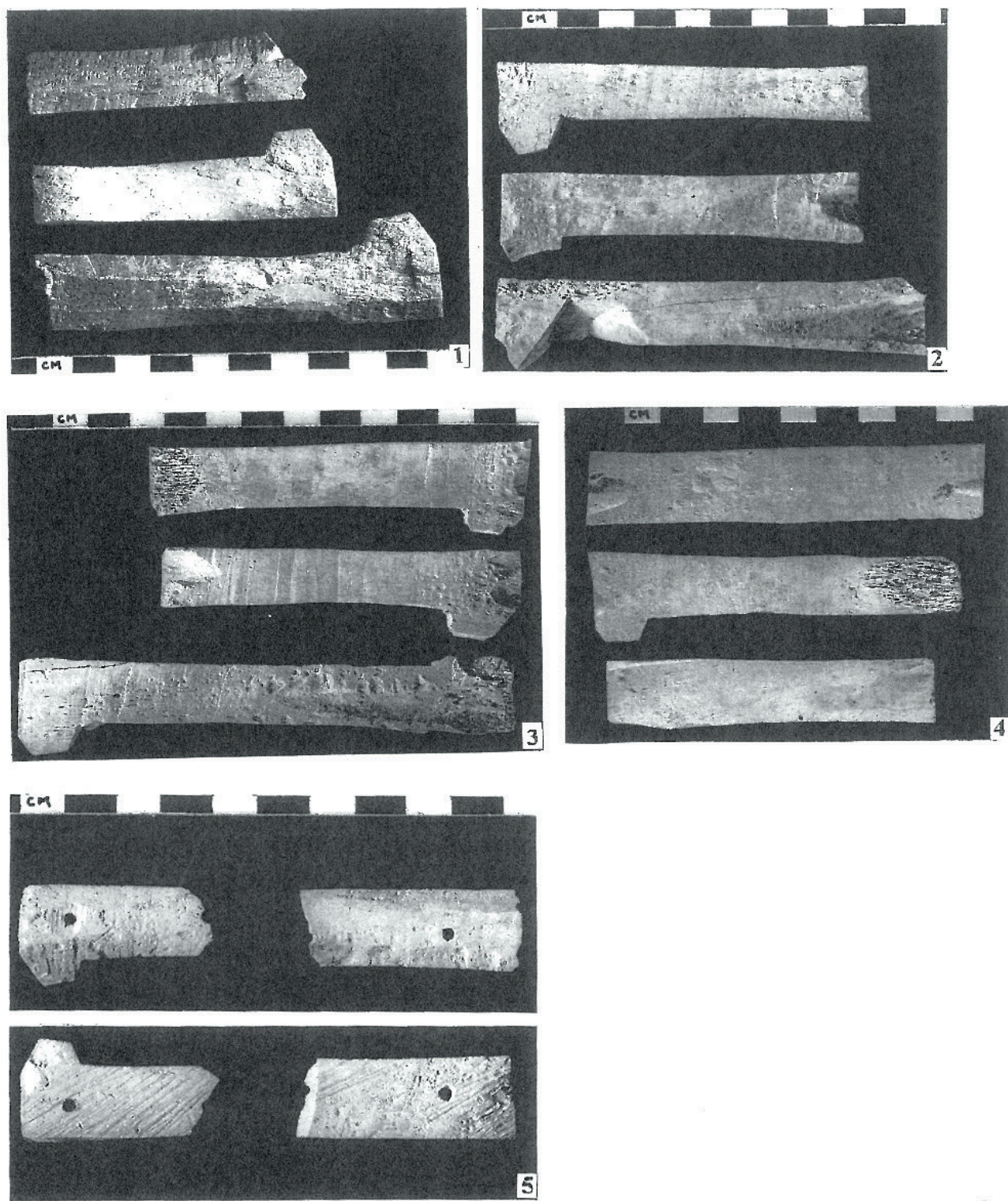
Обр. 1. Отпадни продукти (епифизи от метатарзуси) XIII – XIV в.
Различни техники на работа с трион.

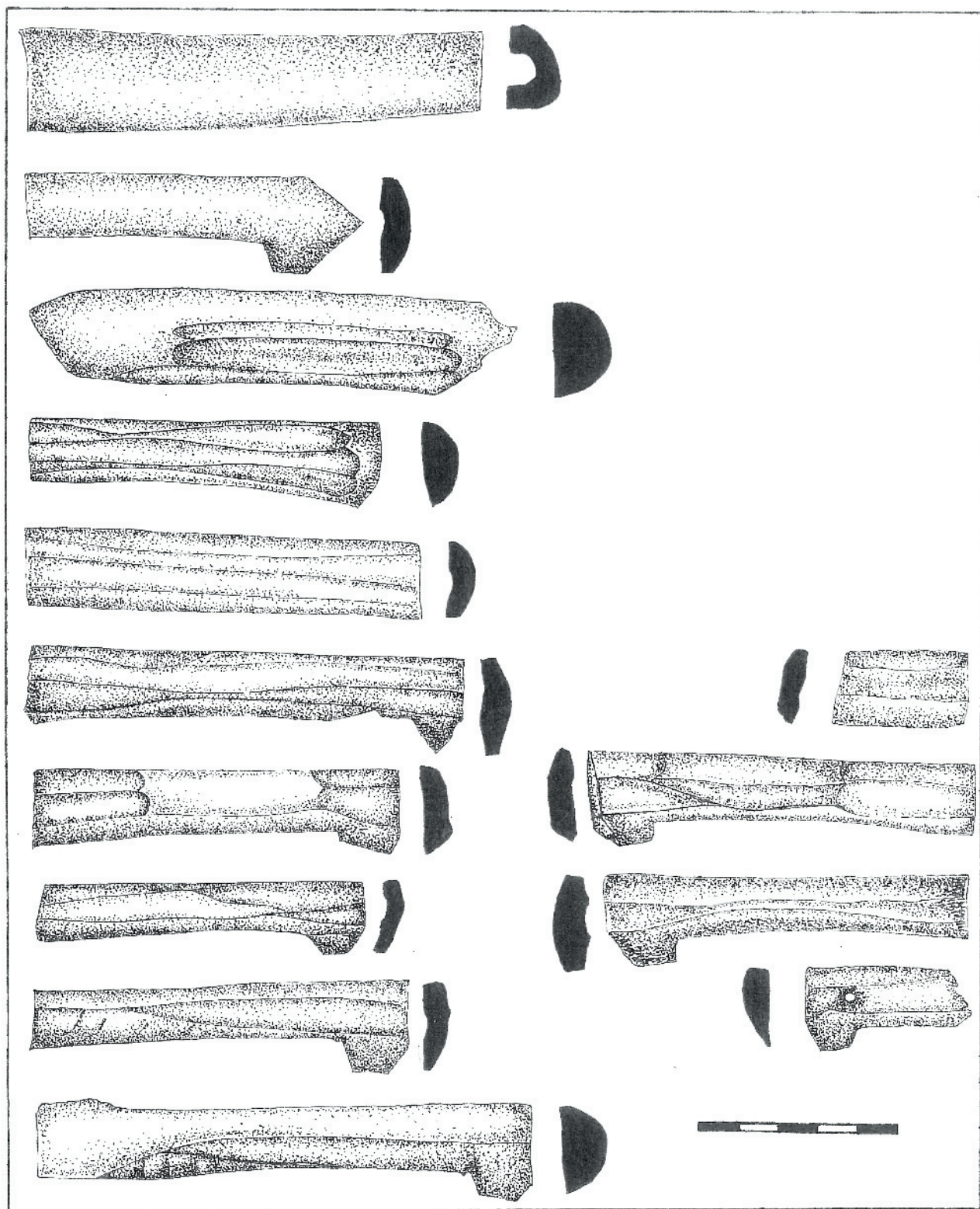
Обр. 2₁₋₅ Срязани с трион епифизи. Техники на работа с трион.

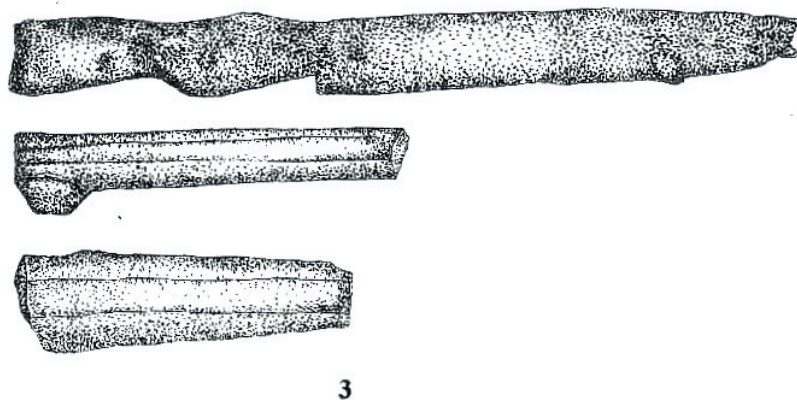
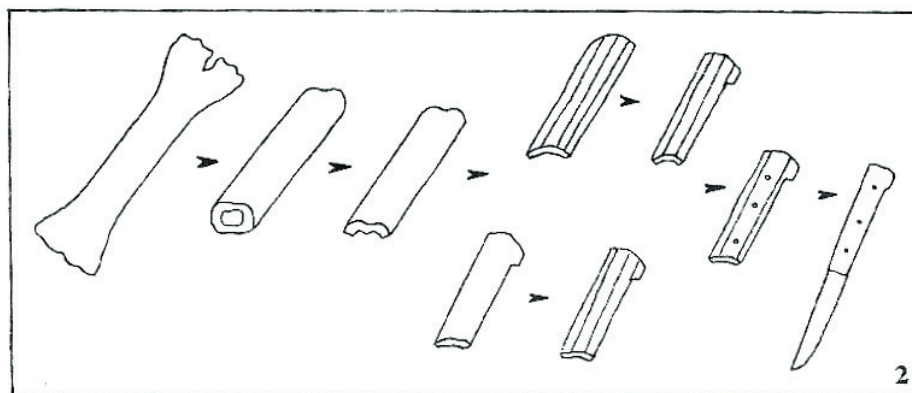
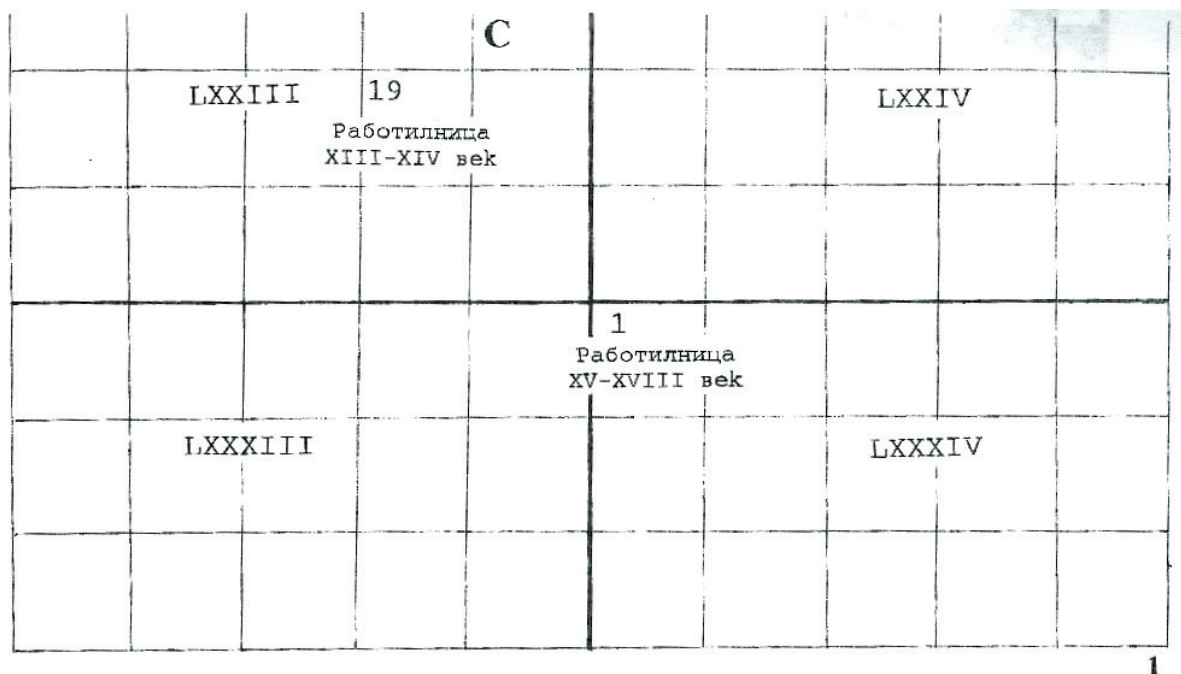
Обр. 3₁₋₇ Диафизи. Техника на работа с трион.

Обр. 4₁₋₅ Заготовки и брак на чирени към съставни ръкохватки на ножове.

Обр. 5. Заготовки и брак от производството на съставни ръкохватки за ножове.

Обр. 6₁₋₃ 1. План-квадратна мрежа на обект 23 на хълма Царевец. 2. Етапи в производството на съставни ръкохватки. 3. Материали от средновековната работилница.

ON THE BONE CARVING PRACTICES IN THE LATE MEDIEVAL TARNOVGRAD (According to materials excavated from the archaeological site №23 on the Tsarevets hill in Veliko Tarnovo)

Ivan Djambov

Abstract: *The presented publication discusses the question of crafts in the medieval capital of Tarnovgrad and in particular the processing and carving of bone products. For this purpose, the author builds his thesis on the basis of a bone carving workshop excavated by himself on the Tsarevets hill in Veliko Tarnovo, and dated from the end of the 14th century and the beginning of the 15th century. The emphasis of the paper is on the numerous archaeological finds with an interdisciplinary approach being applied in the clarification of this specific craft of the 12th – 14th centuries. This approach is used in the precise osteological characterization of the material from its sourcing as a raw material, through the process of carving, to the final production of the bone craftwork and its wide application.*

Key words: *Tsarevets, crafts, bone carving, epiphyses*